

Valence versus plná valence – obecnělingvistická analýza

Radek Čech

1. Úvod

Slovesná valence je fenomén, na který se soustředí pozornost lingvistů již více než 50 let. Obecně je valence považována za lexikálně-syntaktickou vlastnost jazyka, která „involves the relationship between, on the one hand, the different subclasses of a word-class (such as a verb) and, on the other, the different structural environments required by the subclasses, these environments varying both in the number and in the type of elements. Valency is thus seen as the capacity a verb has for combining with particular patterns of other sentence constituents.” (Allerton 2005, s. 4878). Dá se jistě říct, že valence představuje jeden z hlavních mechanismů, který se podílí na konstituování struktury věty.

Navzdory skutečnosti, že existuje celá řada různých přístupů k pojetí valence, naprostá většina z nich se shoduje v tom, že je nezbytné rozlišovat dva základní typy doplnění slovesa: 1) doplnění nutná (tzv. komplementy), jejichž obligatornost je řízena sémantikou daného slovesa, a 2) doplnění volná (tzv. adjunkty), jejichž přítomnost sémantikou slovesa přímo řízena není. Přestože toto rozlišování stojí v samotném základu všech valenčních analýz a zdá se na první pohled naprosto srozumitelné (a snad i neproblematické), dosud nebyla představena obecně přijatelná kritéria, na jejichž základě je možné jasně určit, které větné elementy reprezentují komplementy a které adjunkty. Rickheit a Sichelschmidt (2007, s. 165) např. otevřeně přiznávají, že “the criteria for classifying an argument as a complement or an adjunct are anything but clear”, ve stejném duchu Herbst a Koltz (in press 2012, cit. podle Faulhaber 2011, s. 4) píše, že „[i]t is fair to say that over the years valency grammarians have spent a considerable amount of time and effort in an attempt to clarify and operationalise the distinction without arriving at a solution which could be generally considered satisfactory”. Je mi slíbím evidentní, že absence obecně přijatelných kritérií pro lišení komplementů a adjunktů významně problematizuje celý valenční přístup.

V následujících řádcích se pokusím poukázat na hlavní důvody, které jsou, podle mého názoru, příčinou absence výše zmíněných kritérií (část 2); dále v části 3 poukáži na to, že při změně teoretických východisek je možné uvažovat o tom, že je možné dělení valenčních doplnění na komplementy a adjunkty opustit; v části 4 poté stručně představím hlavní rysy tzv. plné valence (Čech et al. 2010), což je přístup, který s opozicí komplement – adjunkt nepracuje; a v Závěru budou nastíněny možnosti dalšího vývoje analýzy plné valence.

2. Proč to nefunguje?

Absence jasných kritérií pro rozlišování komplementů a adjunktů je podle mého názoru důsledkem teoreticko-metodologických východisek, na kterých staví naprostá většina dosavadních lingvistických směrů a ze kterých přirozeně vycházejí i všechny dosavadní analýzy valence. Konkrétně jde 1) o typ klasifikace jazykových jevů a s tím související pohled na jejich povahu (a jazyka vůbec) a 2) o metodu klasifikace jazykových jevů.

2.1 Typy klasifikace jazykových jevů¹

Komplementy i adjunktů jsou definovány jako kategorie, do nichž daný jazykový jev buď patří, nebo ne. Jedná se o způsob klasifikace, který je v lingvistice převládající (např. slovní druhy, větné členy, fráze, sémantické role atd.) a který tvrzení o daném jazykovém jevu vzhledem ke zkoumané kategorii redukuje na dichotomické lišení pravda–nepravda. Máme-li tedy dva jazykové jevy A a B , tak můžeme vztah mezi nimi vzhledem ke zkoumané vlastnosti V vyjádřit formálně takto:

$$V(A) = V(B), \text{ nebo } V(A) \neq V(B).$$

Problém je v tom, že daný způsob klasifikace zřejmě neodpovídá povaze jazykových jevů. Již mnohokrát bylo ukázáno (např. Lakoff 1973, Aarts et al. 2004), že je adekvátnější jazykové jevy kategorizovat graduálně, tzn. některé jevy lze považovat za „lepší“ reprezentanty dané kategorie než jiné (např. přímý akuzativ lze chápat jako typičtější případ objektu než předložkový pád). Následkem toho je pak možné jevy uspořádat ordinálně. Při tomto typu klasifikace se pak mohou mezi dvěma jazykovými jevy A a B vzhledem ke zkoumané vlastnosti V realizovat následující vztahy:

$$V(A) > V(B), \text{ nebo } V(A) = V(B), \text{ nebo } V(A) < V(B).$$

Třetí způsob klasifikace je založen na kvantifikaci dané vlastnosti a následné možnosti jasného určení míry této vlastnosti vzhledem ke zkoumanému objektu. Tento typ klasifikace lze považovat za nejvyšší stupeň popisu, protože umožňuje kvantifikovat rozdíl mezi dvěma pozorovanými jevy. Máme-li tedy dva jazykové jevy A a B , tak můžeme formálně vyjádřit vztah mezi nimi vzhledem k vlastnosti V takto:

$$V(A) - V(B) = d,$$

kde d je číselná hodnota rozdílu.

Většina dosavadních analýz slovesné valence je založena na kategoriálním popisu, tzn. předpokládá se, že sledovaný výraz buď *je*, nebo *není* komplementem (stejně tak adjunktem nebo případně dalším „mezistupněm“ mezi těmito dvěma případy, jako je např. tzv. „optional complement“ (Faulhaber 2011) či „typical argument“ ve valenčním slovníku Vallex 2.5 (Lopatková et al. 2008)).

¹ Podrobný popis způsobů klasifikace lze najít u Köhlera (2012, kap. 2.3.3), který byl hlavní inspirací této části článku.

Proč však očekávat, že by tak složitý systém, jakým je jazyk, měl být adekvátně popsitelný pomocí dichotomického kategoriálního popisu (ve smyslu příslušnosti, nebo nepříslušnosti sledovaného jevu vzhledem k dané kategorii)? Zdá se, jako by se lingvisté nechali „svést“ existencí tzv. typických jevů, pro které je tento způsob popisu akceptovatelný (např. ve větě *Přinesl pivo po obědě* se dá bez obtíží určit, že *pivo* je komplement a *po obědě* adjunkt), a předpokládají, že je možné jej použít na popis celého jazykového systému. Jenže skutečnost je spíše taková, že ony tzv. typické příklady jsou jen mezními případy, že tedy možná spíše reprezentují jevy z perspektivy fungování celého jazykového systému netypické. Shrnuto, prvním vážným důvodem absence kritérií pro lišení komplementů a adjunktů je podle mého názoru stále převažující kategoriální způsob klasifikace.

Přirozenou reakcí na neadekvátnost kategoriální klasifikace je postoupení ke klasifikaci graduální (např. Engel 1992; Ágel 2000). Jenže zde se v případě slovesné valence dostáváme do dalšího problému: jakým způsobem zachytit míru příslušnosti k dané kategorii? Na základě jakých obecně akceptovatelných kritérií určit, že výraz *A* s sebou nese více vlastnost komplementu než výraz *B*? Stejný problém se pak objevuje při ambici míru příslušnosti k dané kategorii kvantifikovat.

Zdá se tedy, že jsme se dostali do slepé uličky – na jedné straně máme dichotomickou kategorizaci, která se jeví jako nedostatečná, na druhé straně nejsme o moc lépe schopni použít popisy jiné. Celý problém má tedy pravděpodobně širší rozměr a nedá se překonat pouhou změnou způsobu klasifikace – zřejmě právě proto se ani graduální popisy dosud neukázaly jako dostatečně úspěšným řešením (kvantifikace dosud na analýzu vlastností komplementů a adjunktů dosud použita nebyla, pokud je mi známo).

2.2 Metoda klasifikace komplementů a adjunktů

Komplementy jsou tradičně definovány jako doplnění, která jsou nezbytná pro vznik gramaticky správné věty daného jazyka, přičemž hodnocení gramatičnosti je založeno na introspekci rodilého mluvčího. Problém je v tom, že používání introspekce je z hlediska vědeckého bádání velmi problematické – např. Meili et al. (1967, s. 130) o introspekci píše: „Již při prvních experimentech tzv. würzburské školy v oblasti psychologie myšlení, o nichž se hned zmíníme, vzplanul spor mezi zastánci introspekce a jejich odpůrci, tehdy zastoupenými samým *Wundtem*. Poněvadž dnes už můžeme přehlédnout 50 let výzkumu oběma těmito metodami, lze se snad odvážit předběžné bilance o této otázce. Srovnáme-li výpovědi p. o. [pokusných osob] získané při různých výzkumech, vycházejících z divergentních teoretických základních názorů, nelze popřít, že p. o. hovoří řečí teorie, která udává tón výzkumu, i když se mluví o tzv. neovlivňujících pokynech.“ Ve stejném duchu o introspekci a jejích osudech píše např. Estes (2000, s. 21): „With the decline of structuralism, introspective methods lost

favor as a source of psychological data. Then, gone but not forgotten, introspection re-emerged in the 1960s with the rise of cognitive science, in which verbal protocols were a major source of data and a basis for much theorizing on problem solving. But despite their new popularity, introspective methods continued to exhibit the same weakness that had aroused critics in the structuralist period – *the lack of effective means of obtaining interpersonal agreement among scientists on the interpretation of introspective data.*“ (zvýraznil RČ)

Důsledek je jasný: pokud je rozlišování komplementů a adjunktů založeno na metodě, která ze svého principu nemůže zajistit dosažení interpersonální shody, nemůžeme se divit, že všeobecně přijatelná kritéria pro rozlišování komplementů a adjunktů doposud nalezena nebyla. A v tomto ohledu je lhostejné, zda používáme klasifikaci kategoriální, graduální či kvantifikující. Pak se ale nabízí otázka: je vůbec možné překonat tento problém, když se definice komplementu vztahuje k hodnocení gramatičnosti, které je ze svého principu založeno na introspektivním hodnocení? Podle mého názoru to možné není. V důsledku toho je pak samozřejmě možné uvažovat o tom, zda není vhodnější dělení slovesných doplnění na komplementy a adjunkty opustit. Tento krok je však smysluplný pouze v případě, že změním teoretický pohled na jazyk a možnosti jeho zkoumání (viz následující část).

3. Opravdu se obejdeme bez komplementů a adjunktů?

Na první pohled se zdá, že opustit dělení slovesných doplnění na komplementy a adjunkty je zcela nesmyslné – vše se přeci děje *někdy, někde, nějak, za nějakých okolností, z nějakého důvodu, za nějakým účelem* atd. Počet typů možných doplnění je zřejmě nespočetný (díky vlivu kontextu). Z hlediska tradičních lingvistických přístupů, které vycházejí z dichotomického pohledu na jazyk (*langue-parole, competence-performance*) a jejichž cílem je analyzovat, co je v jazykovém systému (ať už ve smyslu *langue*, tak *competence*) možné, znamená rezignace na dělení slovesných doplnění na komplementy a adjunkty *de facto* i ztrátu smyslu celé valenční analýzy.

Pokud se však na fungování jazyka podíváme z perspektivy, která dichotomický pohled na jazyk odmítá (např. Hopper 1987; Kořenský 1987, 2003; Köhler 2005; Čech 2005), nabízí se nám trochu jiný pohled. Konkrétně, jestliže jazykovou analýzu nestavíme na předpokladu, že jazyk má dichotomickou povahu, není již cílem jazykové analýzy zkoumat potencialitu abstraktního jazykového systému (tj. to, co je v jazyce gramaticky možné). Cílem všech přístupů rezignujících na jazykovou dichotomii je modelovat vlastnosti *empiricky* pozorovatelných vlastností jazyka. Důsledky přijetí empirické metodologie jsou zřejmé: jestliže je materiálem jazykové analýzy výhradně jazyk, tak jak se používá v reálné komunikaci (*language usage*), introspekce ztrácí svůj význam. Z hlediska analýzy slovesné valence pak již nejde o to zjistit, jaká doplnění se u daného slovesa musí objevit, aby

vznikla gramaticky správná věta, ale cílem je zkoumat, jaké mechanismy řídí distribuci těch doplnění, která se u daného slovesa v reálně komunikaci opravdu vyskytla. Shrnuto, bez dělení slovesných doplnění na komplementy a adjunktý se omejdeme pouze za předpokladu, že radikálně změníme pohled na povahu jazyka.

4. Plná valence

Koncept tzv. plné valence (Čech et al. 2010) reprezentuje přístup analýzy slovesné valence, 1) který rezignuje na rozlišování mezi komplementy a adjunktý (z výše uvedených důvodů), 2) jehož metodologickým rámcem je kvantitativní lingvistika (Köhler et al. 2005; Köhler – Altmann 2011) a 3) jehož teoretickým východiskem je synergetická lingvistika (Köhler 1986, 2005, 2012).

Předně je třeba zdůraznit, že cílem analýz operujících v rámci synergetické lingvistiky není popis jazykových jevů. Köhler (2012, s. 169) vymezuje povahu synergetické lingvistiky takto: “The main concern of synergetic linguistics (...) is to provide a framework for linguistic theory building. This is a modelling approach which can be used to set up universal hypotheses by deduction from theoretical considerations, to test them, to combine them into a network of laws and law-like statements, and to explain the phenomena observed.”

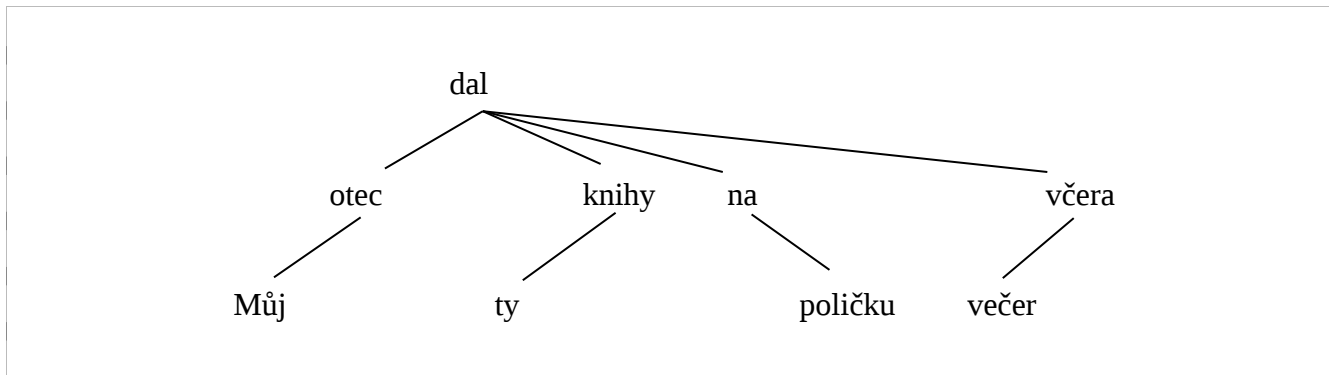
Analýza plné valence (srov. Čech et al. 2010) vychází z předpokladu, že plná valence je koncept odrážející mechanismus, který řídí syntaktické chování sloves v jazyce, konkrétně distribuci přímých slovesných doplnění, jež je možné zaznamenat v podobě tzv. plnovalenčních rámců. Plnovalenční rámec je určen těmito charakteristikami² jeho jednotlivých prvků: 1) analytická funkce (subjekt, objekt atd.), 2) morfologický pád (nominativ, genitiv atd.), lemma (pouze v případě předložek). Konkrétně, z věty

(1) *Můj otec dal ty knihy na policičku včera večer*

získáváme dependenční strom na Obr. 1.

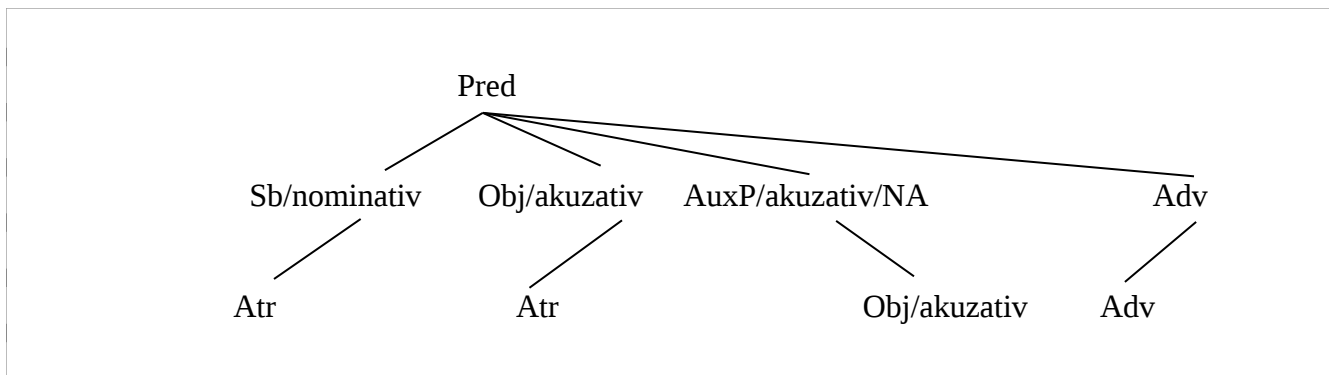
2 Při stanovení těchto charakteristik se vychází ze způsobu anotace Pražského závislostního korpusu (Hajič et al. 2006).

Obr. 1. Dependenční strom věty (1)

Na základě anotace Pražského závislostního korpusu (dále PDT) dostaneme strukturu zobrazenou na Obr. 2,

Obr 2. Anotace věty (1) použitá pro vytvoření plnovalenčního rámce. Použité značky – Pred: predikát, Sb: subjekt, Obj: objekt, Atr: atribut; Adv: adverbium, NA: lemma výrazu „na“.

na jejímž základě můžeme zaznamenat plnovalenční rámec věty (1) (viz Obr. 3).

Obr 3. Plnovalenční rámec lemmatu DÁT vytvořený na základě věty (1)

Celý přístup analýzy plné valence je založen na předpokladu, že ačkoliv je potenciálně možné

teoreticky uvažovat o bezpočtu doplnění každého slovesa, v reálné komunikaci není tato distribuce náhodná a má na ni vliv celá řada mechanismů utvářejících podobu jazykového systému (srov. Köhler 1986, 2005, 2012). Tento předpoklad byl nejprve ověřen prostřednictvím testů hypotéz týkajících se a) distribuce jedinečných³ plnovalenčních rámců (hypotéza: distribuce plnovalenčních rámců má pravidelné rozdělení) , b) vztahu mezi počtem plnovalenčních rámců daného slovesa a jeho frekvencí (hypotéza: čím je sloveso frekventovanější, tím více jedinečných plnovalenčních rámců má) a c) vztahu mezi počtem plnovalenčních rámců daného slovesa a jeho délkou (hypotéza: čím je sloveso kratší, tím více jedinečných plnovalenčních rámců má). Vzhledem k tomu, že všechny tři hypotézy nebyly na základě statistických testů provedených na jazykovém materiálu PDT (Hajič et al. 2006)) vyvráceny, dá se předběžně předpokládat, že plná valence je důležitým jazykovým mechanismem řídícím syntaktické chování sloves ve větě. Je však třeba zdůraznit, že šlo o první studii a že celý přístup je na samotném počátku.

4. Závěr

Analýzu plné valence, jak byla představena v Čech et al. (2010), lze chápat jako pokus, jak vyřešit jeden ze základních nedostatků tradičních přístupů zabývajících se slovesnou valencí. Navíc jde o metodu, která umožňuje slovesnou valenci kvantifikovat.

Je samozřejmé, že pouze další analýzy potvrdí či vyvrátí oprávněnost celého konceptu. Předně je nutné dosud testované hypotézy ověřit na jiných jazycích. Dále bude potřeba testovat hypotézy týkající se např. vztahu plné valence a dalších vlastností sloves, jako jsou polysemie, synonymie, počet odvozenin, složenin atd. (srov. Čech – Altmann 2011). V neposlední řadě bude třeba ověřit, zda se v plnovalenčních rámcích projevuje Menzerath-Altmannův zákon (Altmann 1980; Cramer 2005).

3 Sleduje se pouze výskyt jedinečných rámců, tzn. pokud máme dvě věty a) *Karel přišel včera* a b) *Marie přijde pozdě*, obě můžeme zaznamenat stejným plnovalenčním rámcem (PŘIJÍT [Sb:nominativ; Adv]). Pro dané lemma je pak na základě vět a) a b) zaznamenán pouze jeden (tj. jedinečný) plnovalenční rámec.

Literatura

Aarts, B. – Denison, D. – Keizer, E. – Popova, G. (Eds.) (2004). *Fuzzy Grammar*. Oxford/New York: Oxford University Press.

Ágel, V. (2000). *Valenztheorie*. Tübingen: Narr.

Allerton, D. J. (2005): Valency grammar. In: K. Brown (Ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Kidlington: Elsevier Science Ltd., s. 4878–4886.

Altmann, G. (1980). Prolegomena to Menzerath's law. *Glottometrika* 2, 1–10.

Čech, R. Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model? *Slovo a slovesnost*, 2005, 66, s. 176-179.

Čech, R. – Pajas, P. – Mačutek, J. (2010): Full Valency. Verb Valency without Distinguishing Complements and Adjuncts. *Journal of Quantitative Linguistics*, 17, s. 291-302.

Čech, R. – Altmann, G. (2011). *Problems in Quantitative Linguistics 3*. Lüdenscheid: RAM-Verlag.

Cramer, I. (2005). Das Menzerathsche Gesetz. In: R. Köhler – G. Altmann – R. G. Piotrowski (Eds.), *Quantitative Linguistik. Ein internationales Handbuch. Quantitative Linguistics. An International Handbook*, Berlin/New York: de Gruyter, s. 659–688.

Engel, U. (1992). Der Satz und seine Bausteine. In: V. Ágel – R. Hessky (Eds.), *Offen Fragen – offene Antworten in der Sprachgermanistik*. Tübingen: Niemeyer, s. 53-76.

Estes, W. K. (2000). Basic Methods in Psychological Science. In: K. Pawlik, – M. R. Rosenzweig (Eds.), *The International Handbook of Psychology*. London: SAGE Publications, s. 20–39.

Faulhaber, S. (2011). *Verb Valency Patterns*. Berlin/New York: De Gruyter Mouton.

Hajič, J., Panevová, J., Hajičová, E., Pajas, P., Štěpánek, J., Havelka, J., & Mikulová, M. (2006). *Prague Dependency Treebank 2.0*. Philadelphia: Linguistic Data Consortium.

Herbst, T. – Koltz, M. (k publikaci 2012): Dependency Grammar. In: A. Alexiadou – T. Kiss – M. Butt (Eds.), *Syntax II*. In H. Steger – H. E. Weigand (Eds.), *Handbooks of Linguistics and Communication Science (HSK)*.

Hopper, P. (1987). Emergent Grammar. In: *Proceedings of the thirteenth annual meeting of the Berkley Linguistics Society*. Berkley: Berkley Linguistics Society, s. 139–157.

Kořenský, J. (1987) K procesuálnímu modelování řečové činnosti. *Slovo a slovesnost*, 1987, 48, s. 177-189.

Kořenský, J. (2003). Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení. *Slovo a slovesnost*, 64, s. 1-7.

Köhler, R. (1986). Zur linguistischen Synergetik. Struktur und Dynamik der Lexik. Bochum: Brockmeyer.

Köhler, R. (2005). Synergetic Linguistics. In: R. Köhler – G. Altmann – R. G. Piotrowski (Eds.), Quantitative Linguistik. Ein internationales Handbuch. Quantitative Linguistics. An International Handbook, Berlin/New York: de Gruyter, s. 760–774.

Köhler, R. (2012): Quantitative Syntax Analysis. Berlin/New York: De Gruyter Mouton.

Köhler, R. – Altmann, G. – Piotrowski, R. G. (Eds.) (2005). Quantitative Linguistik. Ein internationales Handbuch. Quantitative Linguistics. An International Handbook. Berlin/New York: de Gruyter.

Köhler, R. – Altmann, G. (2011). Quantitative linguistics. In: P. C. Hogan (Ed.), The Cambridge Encyclopedia of the Language Sciences, New York: Cambridge UP, s. 695-697.

Lakoff, G.: Fuzzy Grammar and the Performance/Competence Terminology Game. Chicago Linguistic Society 9, 1973, 271-291.

Lopatková et al. (2008). Valenční slovník českých sloves. Praha: Karolinum.

Meili, R. (1967). Učebnice experimentální psychologie. Praha: SPN.

Rickheit, G. – Sichelschmidt, L. (2007). Valency and cognition – a notion in transition. In: T. Herbst – K. Gotz-Votteler (Eds.), Valency: Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues. Berlin/New York: De Gruyter Mouton, s. 163–182.